

INTELECT, RAȚIUNE, SPECULAȚIUNE¹

ALEXANDRU SURDU*

UNDERSTANDING, REASON, AND SPECULATION

ABSTRACT: In order to explain the irreconcilable disagreements within philosophy, the following paper argues for a tripartite theory of thinking based on three kinds of logic: of understanding, of reason, and of speculation.

KEYWORDS: faculties of thinking; types of thinking; Aristotle; Kant; Hegel.

La începutul secolului nostru, în perioada de constituire a logicii simbolice, s-au declanșat dispute înverșunate între reprezentanții acesteia și cei ai logicii tradiționale, numită și „clasică”. Discuții care au luat adesea forme penibile, frecventă fiind învinuirea reciprocă de „barbarie”. I. M. Bochenski consideră, de exemplu, că logica tradițională ar fi reprezentat o perioadă barbară în istoria logicii (*the barbaric classical period*), iar J. Maritain considera că teoriile emise de logicienii simbolisți n-ar putea satisface decât pe un *barbarus in arte logica*.

Din perspectivă istorică nu prea îndepărtată, se constată că și Hegel, reprezentant al logicii speculative de tip dialectic, critica în termeni la fel de duri poziția tradițională pe care o susține Kant, criticat și acesta pentru *barbaria* reprezentărilor sale. Ceea ce amintește de o dispută și mai veche, între reprezentanții logicii stoice și ai celei aristotelice, purtată însă în termeni mai moderați.

Cauzele disputelor de acest gen sunt multiple, o parte dintre ele fiind comune și altor științe, cum ar fi: impunerea înnoirilor științifice prin infirmarea concepțiilor tradiționale sau reacția retrogradă a tradiționaliștilor față de noutăți. Dar acestea sunt aplanabile și dispar la scurt timp după impunerea noutăților. În logică, datorită faptului că aceasta nu este o știință experimentală, lucrurile se petrec altfel, și anume într-o manieră *intolerabilă*

¹ Articol publicat inițial în *Academica*, II, nr. 4 (16), 1992. Textul de față este preluat din Alexandru Surdu, *Gândirea speculativă – Coordonate istorico-sistematice*, București, Paideia, 2001, pp. 313–319.

* Institutul de Filosofie și Psihologie „Constantin Rădulescu-Motru”

din perspectivă științifică. Respingerea „adversarului” este considerată *totală* și, uneori, chiar instituționalizat este *interzisă* practicarea unor discipline logice, unele – pe motivul că sunt „învechit-reacționare”, altele – pe motivul că sunt „modernist-distructive”, ceea ce agravează și mai mult înverșunarea disputelor, prelungite deja aproape un secol.

Principial, s-ar putea considera că, în ciuda disputelor și a „interdicțiilor”, savanții din cele trei discipline logice ar putea totuși să-și continue cercetările independent unii de alții, deci ignorându-se reciproc, ceea ce se și face, de regulă, doar atât că acest lucru contribuie la o și mai mare diferențiere a acestora.

Aplicațiile celor trei discipline logice în momente diferite din evoluția fiecărei științe (momente de constituire, dezvoltare sau fundamentare), precum și la elaborarea unui tablou unitar, sintetic al domeniilor științifice, dar mai ales la constituirea unei concepții filosofice sistematice asupra lumii, în genere, fac însă ca această situație „intolerabilă” din punct de vedere științific să fie *distructivă* din punct de vedere filosofic. Mai mult, contestarea statutului științific al fiecărei discipline logice în parte, de către reprezentanți de mare prestigiu ai celorlalte discipline, contribuie la discreditarea totală a logicii în genere și pune la îndoială *seriozitatea* celor care se îndeletnicesc cu aceasta. Dacă ei înșiși se consideră unii pe alții „barbari”, „ignoranți”, „caraghioși” și chiar „înapoiți mintal”, să ne mire oare că „logicianul” a devenit deja prototipul personajelor comice de tipul „savanțului închipuit”, ca în piesele lui Eugen Ionescu?

Pentru propunerea unei soluții rezonabile sunt necesare studii serioase asupra cauzelor care au determinat această situație. Nu intervine, oare, aici ceva de genul motivației care îi separă pe artiști, în genere, de oamenii de știință și care a provocat adesea dispute, desconsiderare și ignorare reciprocă? Începând chiar cu „izgonirea” artiștilor din cetatea ideală a lui Platon? O oarecare analogie se pare că există, cu deosebirea că aici ne găsim totuși în cadrul *aceleiași* discipline.

Într-o accepție mai largă, logica este știința formelor gândirii. Știința însăși fiind un ansamblu de forme ale gândirii, rezultă că logica este, în ultimă instanță, gândire a gândirii, despre care spunea Aristotel în contrast total cu concepțiile actuale, că este *cea mai elevată* îndeletnicire spirituală. Dar nu există, oare, *mai multe feluri* de a gândi, *mai multe tipuri* de gândire? De la Aristotel citire, există cel puțin trei. Iar faptul că ele sunt ignorate, nu numai în logică, ci și în lingvistică și psihologie, constituie, considerăm noi, una dintre cauzele situației menționate.

La Aristotel, cugetul sau mintea este partea prin care sufletul sau psihicul (*psyche*) gândește. El este considerat ca un fel de substanța a cărei activitate sau mișcare (*kinesis*) este gândirea. Cugetul este de două feluri: *activ* și *pasiv*, deosebindu-se prin *modul de funcționare*. Gândirea este și ea de două feluri: *intuitivă* și *discursivă*. Prima se raportează direct la obiectul gândit, a doua, la gândul despre obiect. În fine, tot la Aristotel, cugetul este fi e *practic*, fi e *teoretic*, deosebindu-se prin *finalitate*. Din combinația acestora rezultă că există (1) o gândire activă, intuitivă (legată direct de obiecte), care este în același timp și practică, (2) o alta pasivă, discursivă (legată indirect de obiecte), cu aspecte practico-teoretice, și (3) una pasivă, discursivă și pur teoretică sau speculativă. Despre prima dintre acestea, Aristotel tratează în lucrarea *Categoriae*, în care sunt raportate expresiile gândurilor simple, fără legătură între ele, la lucrurile individuale; despre a doua tratează în restul lucrărilor din *Organon*, și despre a treia, în *Metaphysica*.

Latinii au utilizat la început termenul *intellectus* ca sinonim cu „minte” (*mens*) sau „cuget”, cu timpul însă, *intellectus*, spre deosebire de *ratio*, a început să fie utilizat pentru a desemna doar cugetul activ, în forma *intellectus agens seu activus*, cu determinării ca: *materialis*, *habitualis*, *actualis*, fiind conceput ca o funcție a psihicului destinată vieții și acțiunii. Intelectul sau inteligența se aplică datelor experienței și are caracteristicile gândirii intuitive. El este propriu, într-o oarecare măsură, și animalelor. John Scotus îl numește „intelectul pur”, cu totul separat de rațiune. Avicenna considera că intelectul se referă la obiecte și la relațiile dintre acestea, la *înțelegerea* unor raporturi ca: *întregul este mai mare decât partea*.

Termenul *ratio* este legat de raționare și raționament (*ratiocinatio*). Rațiunea era considerată ca obiectul propriu al logicii în accepția clasic-tradițională a lui Wolff și F. Meier. Ultimul numește logica *Vernunftlehre* (teorie a rațiunii), datorită faptului că se referă la cunoașterea rațională, care presupune un temei rațional (*ratio sufficiens*).

În fine, se poate vorbi și de o menținere a distincției aristotelice dintre practic și speculativ. Albertus Magnus numește intelectul activ și *operativus et practicus*, spre deosebire de cel *speculativus seu teoreticus*. În epoca scolastică, disciplinele teoretice erau numite „științe speculative”.

La Kant, cugetul în genere devine un fel de combinație de intelect și rațiune. Ambele au însă caracterul activ al intelectului, fiind producătoare de concepte, respectiv – idei. Termenul de „producător” s-ar părea că este prea tare. Kant nu face, într-adevăr, nicio considerație asupra originii conceptelor și ideilor, constatând doar existența lor *a priori* în intelect și, respectiv, în

rațiune. Când spune însă că procedeul prin care se ajunge la examinarea conceptelor constă în „a le căuta numai în intelect, ca locul de naștere” (*Geburtsort*), se poate înțelege, nefiind vorba de nicio altă intervenție, că le produce intelectul însuși. Mai mult, este activ și prin utilizarea conceptelor, indiferent de modul în care acestea s-ar fi produs, căci introduce cu ajutorul lor ordine și necesitate în lumea fenomenelor.

Pe de altă parte, legând intelectul de sensibilitate și intuiție, Kant îi conferă caracterul de gândire intuitivă, ilustrată în modul funcțional de înțelegere a conceptului. Dar aici intervine, cel puțin terminologic, un al doilea sens al intelectului. Acordând prioritate judecării, Kant îi conferă intelectului, în mod explicit, și atributul de gândire *discursivă*, pe care nu-l avea în accepția aristotelico-scolastică.

În ciuda inconsecvențelor și complicațiilor terminologice, intelectul la Kant este legat de sensibilitate și experiență, cel puțin prin enunțul după care „conceptele se raportează, ca predicate ale unor judecăți posibile, la o reprezentare oarecare despre un obiect încă nedeterminat”.

Pentru R. H. Francé, intelectul este un produs al dezvoltării sensibilității, un fel de *aptitudine biotehnică* a omului destinată reglării acțiunilor și orientării în lumea înconjurătoare. Intelectul, consideră și J. G. Vogt este o expresie interioară a *potențialului mecanic* al omului.

Dezvoltarea tehnicii moderne a fost pusă în legătură cu acest „potențial mecanic” al intelectului, despre care tratează pe larg Henri Bergson. Inteligența umană, consideră el, se referă în special la obiecte inerte, mai ales la cele solide, care sunt utilizate în industrie. Din această cauză, intelectul concepe totul printr-o cauzalitate mecanică. El procedează matematic, prin calcul. Inteligența este facultatea de a fabrica „obiecte artificiale”.

În privința rațiunii, care, la Kant, este „producătoare” de idei și poate să devină prin utilizare rațiune speculativă, se constată că aceasta a fost extinsă peste limitele ei de valabilitate. Din moment ce rațiunea este supusă principiilor identității și noncontradicției, este evident că în cadrul ei nu sunt admisibile enunțuri contradictorii. Acestea nu pot fi justificate de nicio rațiune speculativă, ci numai de o facultate proprie a speculațiunii. Din această perspectivă, devine cu atât mai intolerabil un „intelect speculativ”, cum apărea la scolastici, deci o facultate care nu trebuie să treacă de limitele anorganicului și mecanicului (à la Bergson), dar care să dea socoteală de evoluția lumii, a spiritului și chiar a divinității.

„Referitor la semnificația speculativului – zice Hegel –, mai este de menționat aici că prin el trebuie să se înțeleagă ceea ce se înțelegea mai demult în mod obișnuit, mai ales în legătură cu conștiința religioasă și cu

conținutul ei, prin *mistic*” – sens pe care îl avea termenul „speculativ” și la Aristotel, în legătură cu Primul Motor, iar la neoplatonici și la mistici în genere se înțelegea prin „speculativ” meditația în sfera transcendentului. „Când se vorbește astăzi de mistic – zice Hegel în continuare –, de regulă el este luat drept ceea ce e plin de mister și nu poate fi conceput, acest mister este apoi privit – în funcție de gradul de cultură și de felul de a gândi – de către unii drept ceea ce constituie adevărul și autenticul, de către alții însă, drept superstiție și amăgire. În privința aceasta este de observat că misticul e în adevăr ceva misterios, dar numai pentru intelect, și anume doar pentru motivul că principiul intelectului este identitatea abstractă, în timp ce misticul (ca echivalent în semnificație cu speculativul) este unitatea concretă a acelor determinații pe care intelectul le consideră adevărate numai în izolarea și în opoziția lor.”

Într-un fel sau altul, de la Aristotel și până în zilele noastre, s-a observat că gândirea, deși este produsă de *același cuget*, are componente specializate pentru *domenii diferite* ale realității la care se referă, și că, în cadrul acestui proces de referință, care nu este altul decât cel al cunoașterii, aceste componente specializate se exprimă în *limbaje diferite*, respectă *legi diferite* și, ca atare, necesită ele însele *denumiri diferite*.

Prin *intelect* se înțelege gândirea intuitivă, practică, folositoare în lumea imediat înconjurătoare, cu referință directă la lucruri individuale și relațiile dintre acestea; cu aplicații, în lumea modernă, la domeniul tehnicii, la anorganic și solid, iar în științe, la aspectele matematice și de calcul, fiind exprimabilă în simboluri și formule.

Prin *rațiune* se înțelege gândirea discursivă, noțională, apreciativ-judicativă și argumentativ-demonstrativă, bazată pe principiul rațiunii suficiente, prin care se urmărește consecvența și noncontradicția. Rațiunea este aplicabilă unei realități complexe: artistice, morale și științifice, în genere lumii organice, animalice și umane, fiind exprimabilă în limbajele uzuale.

Prin *speculațiune* se înțelege gândirea teoretică și mistică, bazată pe semnificațiile unor concepte generale de genul ideilor, al căror comportament este contradictoriu, paradoxal și misterios, care se referă mai mult la trecut și viitor decât la prezent, la originea evoluției și sfârșitul lumii, care nu pot fi altfel gândite și exprimate decât în forma unor sisteme ipotetice.

Chiar dacă nu s-a insistat asupra acestui aspect, iar anticii n-au făcut-o din cauza fazei incipiente în care se găseau aceste „facultăți” ale cugetului, este evident că ele pot fi exercitate individual într-o măsură mai mică sau

mai mare. Există butade antice din care se poate deduce că și pe atunci existau personalități inteligente, de exemplu, care nu puteau să gândească rațional (exemplul cu aporia lui Zenon contra mișcării, când unul dintre cinici, pentru a o infirma, s-a ridicat și, fără să spună nimic, a început să umble, în loc să aducă argumente contrare), sau persoane inteligente care nu puteau să gândească speculativ (Diogenes, care infirma ideile spunând că vede masa, dar nu vede ideea de masă, care de fapt trebuia gândită). Chiar și Aristotel, în *Metaphysica*, de pe poziția rațiunii, se îndoiește de faptul că „unul și același lucru este și totodată nu este”, căci această situație ar infirma principiul rațional al noncontradicției.

Exemplele de acest fel se înmulțesc în lumea contemporană. Hegel, de exemplu, nu o ducea prea bine cu matematicile și nici cu alte discipline canonice, ceea ce i-a creat dificultăți serioase în timpul liceului. Pe de altă parte, și la maturitate avea o poziție foarte reținută față de matematici, de iterația pe care o presupun acestea și de „infinitul rău”, pe care nu-l pot depăși. Aceasta, față de un Kant, de exemplu, care a fost un mare admirator al exactității matematice. Dar Kant era un adept al intelectului, pe când Hegel – al speculațiunii. Se știe, de asemenea, despre încercarea de colaborare dintre un mare reprezentant al intelectului, respectiv Thomas Alva Edison, considerat până astăzi ca cel mai mare inventator și cel mai *intelligent* om (în formula lui Bergson), și marele fizician *speculativ* Albert Einstein, care, printre altele, ca și Poincaré, n-o ducea prea bine cu calculele matematice. Marele teoretician al fizicii a fost nevoit să renunțe la colaborarea cu Edison, considerându-se cu totul depășit de testele practice de *intelligență* la care își supunea acesta colaboratorii.

Din punct de vedere psihologic, se poate considera că mintea sau cugetul în exercitarea sa, mai ales prin educație, mediu de viață și comportament, dar și prin învățarea disciplinelor științifice, poate să ducă la dezvoltarea acestor „facultăți” ale gândirii în grade diferite. Intervin aici aptitudini, deprinderi și preferințe; poate și un anumit talent; calități senzoriale, îndemânare, putere de abstracție, anumite înclinații temperamentale spre acțiune, contemplație sau meditație, și chiar așa-numitele „trăsături de caracter accentuate”. Cert este faptul că aceste „facultăți” ale cugetului se transformă în *moduri diferite de gândire*, care, teoretizate în forma unor discipline logice corespunzătoare, au tendința fie de a se exclude reciproc, fie de a se îngloba una pe cealaltă. În ambele situații, reprezentanții lor ajung la controverse.

Tendințele reduționiste sunt cele mai șocante, dar cele de imixtiune trezesc în mod special reacții violente de apărare. Am amintit deja de

„intelectul speculativ” și „rațiunea speculativă”, dar există și un „intelect rațional”. Ele sunt, de regulă, respinse și considerate prin excelență ca intervenții „barbare”. Aceasta, fie din cauza *simplificărilor* pe care sunt nevoiți să le facă „intervenționiștii” nechemați dintr-un domeniu în alt domeniu, ceea ce duce atât la sărăcirea considerabilă a doctrinei logice respective, care devine de nerecunoscut, cât și la restrângerea posibilităților tradiționale de aplicabilitate; fie datorită *complicațiilor* inutile, care ajung uneori să ia forma unor teorii aproape de neînțeles chiar și pentru cei care le-au emis. Este cazul *logisticii*, ca intervenție logico-simbolică în cadrul logicii tradiționale, redusă la câteva relații judicative și scheme silogistice, ca exemplu de simplificare, și al teoriei lui Kant, atât de complicată și dificilă, pentru justificarea pătrunderii ilicite reciproce a intelectului în domeniul rațiunii și a rațiunii în domeniul intelectului. Iată cum descrie Kant însuși, în termeni patetici, străini de stilul lui obișnuit, această „aventură”: „Nu numai că am străbătut tărâmul intelectului pur și i-am cercetat cu grijă fiecare dintre părți, ci i-am măsurat și întinderea și i-am hărăzit acolo locul potrivit al fiecărui lucru. Dar acest tărâm este o insulă pe care natura însăși a închis-o între hotare imuabile. Este tărâmul adevărului (ce nume fermecător!), înconjurat de un ocean întins și furtunos, sălașul intim al iluziei, în care nourii de ceață densă și mulțimea impunătoare a ghețarilor vremelnici îmbracă aspectul înșelător al unor noi meleaguri. Și-l ispitesc mereu cu speranțe deșarte pe navigatorul pornit, fără vreo țintă anume, după descoperiri întâmplătoare. Îl prind mereu în aventuri la care nu mai poate, de-acuma, să renunțe și pe care, totuși, nici vorbă să le poată duce cândva la bun sfârșit” (traducere din *Kritik der reinen Vernunft*, ed. Rosenkranz, 1838, p. 196). Cam același lucru va păți și Hegel cu „corabia” speculativului, ajungând ca la a doua ediție a *Fenomenologiei spiritului* să spună că n-o mai înțelege nici el!

Se poate constata însă că o parte dintre aceste „aventuri” s-au dovedit totuși productive, mai mult, că au determinat apariția unor „facultăți” hibride, între intelect și rațiune și, respectiv, între rațiune și speculațiune. În felul acesta se ajunge însă, pe planul cugetului, la *cinci* „facultăți”, ceea ce permite o analogie cu cele *cinci* simțuri și sugerează totodată soluționarea filosofică a disputelor amintite. „Facultățile” acestea (le numim „facultăți” după terminologia germană – *Vermöge*), ca și simțurile, sunt *diferite*, au funcții și aplicații diferite. În anumite domenii, unele se dovedesc mai importante decât celelalte. Dar, cum nimănui nu i-ar trece prin minte să renunțe la anumite simțuri numai pe motivul că ele nu-i folosesc în practicarea unei profesii (mirosul, să zicem, în muzică), tot așa ar trebui să

se petreacă lucrurile și cu disciplinele logice, căci altfel imaginea noastră despre lume rămâne incompletă. Facultățile cugetului trebuie să conlucreze, în măsura în care sunt compatibile, ca și simțurile, și, în plus, să păstreze între ele un echilibru. Dacă, în cazul organismului, echilibrul este reglat pe cale nervoasă, în cadrul gândirii efective a lumii în ansamblul ei, rolul acesta de „moderator” îi revine astăzi, mai mult ca oricând, filosofiei.